

Νικόλαος Τσίρος*

ΥΣΤΕΡΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΑΞΙΑΚΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΕΩΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΕΩΣ
ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο έχει ως αντικείμενο πραγματεύσεώς του την πρόσφατη μελέτη του Δημήτρη Χαραλάμπη με τίτλο «Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση. Η έννοια του ανθρώπου στη Νεωτερικότητα: Πραγματική αφαίρεση και ορθός λόγος». Η θεμελιακή απόπειρα του συγγραφέα της να υπερασπισθεί διαμέσου μιας πληθώρας σημαντικών επιχειρημάτων και διαμέσου μιας συστηματικής αντιπαράθεσης με τους ταγούς της Αντινεωτερικότητας το χειραφετητικό σθένος του ουμανιστικού Διαφωτισμού συνεισφέρει αρκούντως και πολυεπίπεδα στην επιστημολογία της οικείας συζητήσεως. Εκτός των άλλων, συνιστά την κανονιστική αφετηρία για έναν περαιτέρω γόνιμο διάλογο. Στο πλαίσιο του διαλόγου τούτου επιχειρώ να διανύσω τρεις κρίσιμες συνιστώσες που οικειοποιούνται μέγα τμήμα της πολιτικής εκπροσωπήσεως της Νεωτερικότητας: είναι σχέση του μεταμοντερνισμού με την έννοια της «παγκοσμιοποίησης», η κυκλικότητα του ιστορικού γίνεσθαι εν αφορά προς τις παλινωδίες που ενίοτε δοκιμάζουν το εγχείρημα της Νεωτερικότητας και, τέλος, η ανάγκη εμβάθυνσεως της έμμεσης Δημοκρατίας σε συμβολικό-φαντασιακό επίπεδο.

---

* Διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Heidelberg (1992). Επί του παρόντος μεταδιδακτορικός υπότροφος του Ι.Κ.Υ. στον τομέα της Πολιτικής Επιστήμης.

Ι. Ο ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗΣ
ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ: Η ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ
ΤΟΥ Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗ ΜΕ ΤΙΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΑΓΟΥΣ
ΤΟΥ ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΥ

Στο τελευταίο βιβλίο του Δημήτρη Χαραλάμπη, που φέρει τον τίτλο *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση. Η έννοια του ανθρώπου στη Νεωτερικότητα: Πραγματική αφαίρεση και ορθός λόγος*, το κανονιστικό περιεχόμενο που θα διατρέξει το σύνολο της αναλύσεως αναφέρεται, δίχως περιστροφές, ήδη στις πρώτες σελίδες του κειμένου: η προσπάθεια για την υπεράσπιση της Νεωτερικότητας αποτελεί τον προγραμματικό στόχο του συγγραφέα της, που θα αναζητήσει την επιστημολογική θεμελίωσή της, συνδέοντάς την τόσο με μια μόνιμη ανθρωποκεντρική προοπτική, όσο και με τις αξιακές προϋποθέσεις, σύμφωνα με τις οποίες, η προοπτική αυτή καλείται να εξυψωθεί σε απτή, ορθολογισμένη πραγματικότητα (σ. 29-30). Το αναστοχαστικό βλέμμα του στην πορεία της ιστορικής πραγμάτωσης του Διαφωτισμού, ως φιλοσοφικού-πολιτικού εγχειρήματος, θα επιμένει να αναζητήσει συμμάχους και συνοδοιπόρους, εκεί όπου μπορούν να συντηρηθούν οι ήδη υφιστάμενες συναινεσιακές γέφυρες ή να κατασκευασθούν νέες. Τουναντίον, θα απαρνηθεί την ανελευθερία του ενεστωτικού σχετικισμού των λογής-λογής αντινεωτερικών ρευμάτων και ιδεολογιών, που στο όνομα ενός συλλήβδην αυτοαναφορικού, ή αντιεξουσιαστικού, λόγου εκδιώκουν κάθε μορφή υποκειμενικότητας ως *sine qua non* στοιχείο για την υπερβατολογική ολοκλήρωση της έννοιας του ανθρώπου.

Η ανθρωπιστική επικέντρωση του Δ. Χαραλάμπη, εκτός του ότι ενδυναμώνει την ηθική θεμελίωση της ανωτέρω προσπάθειάς του, δημιουργεί επιπροσθέτως την πραγματολογική συνθήκη για μια περισσότερο αισιόδοξη ενατένιση αναφορικά με το μέλλον της Νεωτερικότητας, γεγονός που δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας, ιδιαίτερος εάν αναλογισθούμε τις ενίοτε τερατώδεις παλινδρομήσεις και τα ιδεολογικά αδιέξοδα στα οποία συνάντησε ικανά προσκόμματα η μέχρι σήμερα διαδικασία κατίσχυσης του ορθού Λόγου και η συνακόλουθη πορεία της αυτοπραγμάτωσης του υποκειμένου.

Η υφέρπουσα νότα αισιοδοξίας συνιστά, κατά τη γνώμη μου, το εν τέλει κεφαλαιοποιημένο κέρδος εκ της αναγνώσεως του κειμένου. Μολοντούτο, ο Δ. Χαραλάμης δεν αρνείται να καταγράψει τους εχθρούς των οικουμενικών αξιών της Νεωτερικότητας και να αναμε-

τρηθεί συστηματικά μαζί τους. Θα πρέπει δε να επισημάνω ότι αυτό ακριβώς το αισιόδοξο μήνυμα που κομίζει η μελέτη εξασφαλίζει εκ των προτέρων ένα συγκριτικό πλεονέκτημα πρώτης τάξεως, σε σχέση με εκείνες τις θεωρίες που κυοφορούνται στο επέκεινα των καθολικών ιδεωδών του Διαφωτισμού και προτάσσουν ένα κατά το μάλλον ή ήττον σχετικιστικό πεδίο αξιολογήσεως κατά την αναζήτηση ενός κάποιου ηθικολογικού επιχρίσματος, ούτως ώστε να νομιμοποιήσουν τη βαθύτερα υπαρκτική ή έστω την εσώτερη ανάγκη εκφοράς τους. Με άλλα λόγια, ανάγκη απολογητικού υπομνήματος έχουν μάλλον εκείνοι οι αντινεωτερικοί λόγοι, που τείνουν να αποδομούν, αντί να συνέχουν, και που διασπούν τον οικουμενικό χαρακτήρα του δικαιώματος, αντί να προσφέρουν χείρα βοήθειας στην κατά το δυνατόν αξιακή ολοκλήρωση του ανθρωπιστικού ιδεώδους.

Στο πλαίσιο της επιστημολογικής αντιπαραθέσεώς του με τους ταγούς του αξιολογικού σχετικισμού, ο Δ. Χαραλάμπης ενθρονίζει μια σφοδρή κριτική κατά των μετανεωτερικών θεωρημάτων στο «Αντί Εισαγωγής» τμήμα της μελέτης του (σ. 17-38). Η αυτοαναφορική άρνηση των καθολικών αξιώσεων εγκυρότητας στο έργο των μεταμοντέρνων στοχαστών καθίσταται δικαιολογημένη πηγή ενόχλησης για την εν λόγω κριτική. Η ένδοθεν πηγή νομιμοποιήσεως οποιασδήποτε μετα-αφηγήσεως απολήγει μοιραίως στην ιδεολογική όσμωσή της με το πιο εκλεπτυσμένο πρόσωπο του νεοφιλελευθερισμού, που στο όνομα μιας αποκεντρωμένης υποκειμενικότητας, αποδεσμευμένης από κάθε μορφή θεσμικών εγγυήσεων και αξιώσεων ισότητας, αρνείται πεισματικά το σύγχρονο κόσμο (σ. 29). Η κριτική περί του νεοφιλελεύθερου συντηρητισμού των αντιμοντερνιστών θυμίζει εντόνως την αντίστοιχη ανάλυση του J. Habermas,¹ με την οποία ο Δ. Χαραλάμπης παρουσιάζεται να ομοιοεί.

Το «ξεκαθάρισμα λογαριασμών», στο οποίο ο Δ. Χαραλάμπης προβαίνει ήδη στο εισαγωγικό μέρος, αποτελεί ένα προσφυές, μεθοδολογικό στρατήγημα, διότι αφενός δραματοποιεί μια συζήτηση, που έτσι κι αλλιώς μόνο υπό πάγιες συνθήκες θερμού κλίματος θα μπορούσε να διεξαχθεί, αφετέρου προετοιμάζει τον αναγνώστη για τις μετέπειτα ακόμη πιο διεξοδικές, θεωρητικές αναμετρήσεις του με τους νεότευκτους πλονέρους του αξιολογικού σχετικισμού και σκεπτικισμού. Υπάρχουν αρκετά, διάσπαρτα παραδείγματα στο κείμενο, που καταμαρτυρούν τη διπλή στοχοθεσία του συγγραφέα τους.

1. Βλ. Jürgen Habermas, 1988, «Το μοντέρνο: ένα ημιτελές έργο» (ελλ. μτφρ.), περιοδικό *Λεβιάθαν*, τεύχος 1, Αθήνα, σ. 83-98 και ιδίως σ. 97-98.

Έτσι, η πυρακτωμένη ένταση του σχετικού στοχασμού αυξάνεται σκοπιμώς στην 1^η ενότητα (σ. 31-38) «Behemoth ή η απαξίωση της ζωής», όπου ο Δ. Χαραλάμπης πραγματεύεται τον εκφυλισμό της ανθρώπινης αξίας στο εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς, εντός του οποίου αποτυπώθηκε η πιο ανάγλυφη εικόνα της ρατσιστικής θηριωδίας στον παρόντα αιώνα και δη στον ευρωπαϊκό χώρο. Το *crescendo* της διαμάχης ανεβαίνει την κλίμακα στην 7^η ενότητα (σ. 81-115) «Η Βαρβαρότητα του αντιδιαφωτισμού στο προοσκήνιο», όταν και καταγράφεται μια κατά μέτωπο επίθεση στις τρεις πηγές εναντίωσης προς τον ορθό Λόγο της Νεωτερικότητας: στον εθνικισμό, στον κομμουνισμό και στο ρατσισμό. Ιδιαίτερως τονίζεται η έκδηλη ιδεολογική παρακμή, που επιφυλάσσει σε κάθε μορφής ριζοσπαστικό εθνικισμό, ο οποίος ως κύριο μέλημά του έχει την εθνοκάθαρση με συνέπεια να οδηγείται στη λογική του πολέμου και τελικώς στην αυτοκαταστροφή (σ. 82-83).

Στην περισπούδαστη ανάλυσή του για την κομμουνιστική θεωρία (σ. 83-115), ο Δ. Χαραλάμπης αναφέρεται στην κόλουρη κοσμοαντίληψη του μαρξισμού, που στηρίχθηκε στον ανταγωνιστικό χαρακτήρα της κοινωνικής σχέσης, παρακάμπτοντας κάθε προσπάθεια της θεωρητικής θεμελίωσης του ανθρώπου σύμφωνα με τις αρχές της καθολικότητας του ουμανιστικού Διαφωτισμού. Η περιθωριοποίηση της έννοιας του ανθρώπου ως πραγματικής αφάιρησης – έννοια-κλειδί του συνόλου της ανάλυσης στην οποία θα επανέλθουμε εκτενέστερα στα επόμενα – κατέστησε αγεφύρωτο το χάσμα στον πυρήνα της κοινωνικής σχέσης, μετατρέποντάς την σε ταξική-ανταγωνιστική *per definitionem*. Το αποτέλεσμα ήταν να ακυρώσει αρκετό από το χειραφετητικό περιεχόμενο και σθένος του εγχειρήματος της Νεωτερικότητας.

Ο κομμουνισμός συνέθλιψε σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής και εφαρμογής – ως υπαρκτός πλέον σοσιαλισμός – το προστατευτικό πεδίο του ιδιωτικού χώρου, εγκαθιδρύοντας τη μονοκρατορία του δημοσίου χώρου, η οποία υποτίθεται ότι θα οδηγούσε στον επίγειο παράδεισο της πραγματικής απελευθέρωσης του ανθρώπου από την οικονομική ανισότητα του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής (σ. 102-105). Το ζητούμενο για το δικαίωμα στο ουτοπικό, όπως κατόπιν αποδείχθηκε, όραμα υπήρξε η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, που όμως, όπως ευστόχως ο Δ. Χαραλάμπης επεξηγεί, απέληξε σε ένα γενικευμένο καθεστώς πολιτικής ανελευθερίας και ατομικής ανισότητας. Γι' αυτό εφρόντισε η καταπιεστική *nomenclatura* του κυβερνώντος κόμματος και των παντοειδών αυθαιρεσιών στις οποίες προέβη κατά τη διάρκεια της κατεστημένης παντοδυναμίας της (σ. 107-110).

Η συστηματοποίηση της κριτικής του Δ. Χαραλάμπη απέναντι στην ενίοτε αξιολογική απροσδιοριστία των σχετικιστικών θεωριών επισφραγίζεται στην 16^η ενότητα (σ. 231-298): «Παγκοσμιοποίηση και Οικουμενικότητα». Με αφορμή το περιλάλητο άρθρο του Samuel Huntington με τίτλο «The Clash of Civilizations?», ο Δ. Χαραλάμπης διαλογίζεται τόσο γύρω από το ζήτημα της ισχύος των καθολικών αξιών της Νεωτερικότητας, όσο και για το εν δυνάμει αστικό περιεχόμενο της Δημοκρατίας ως πολιτικού συστήματος εκπροσωπήσεως αυτών των αξιών. Ο Huntington, αποδεχόμενος την περιχαράκωση του κόσμου στον κλωβό των κλειστών πολιτισμικών ενότητων, αναδεικνύει το θρησκευτικό στοιχείο ως τον καθοριστικό παράγοντα που προσδίδει την ταυτότητα στους κατά τόπους πολιτισμούς, ενώ ταυτοχρόνως συντηρεί ένα αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ της Δύσης και των υπολοίπων «μη πολιτισμένων» κοινωνιών.

Ο διαχωρισμός της παγκόσμιας κοινότητας σε West-Rest διαιωνίζει στο ακέραιο μια μακρόχρονη, αντιδιαφωτιστική παράδοση – αρχής γενομένης από το καρλομιτιανό δίπολο (σ. 238) εχθρού-φίλου –, που έθεσε ως στόχο την εκβιαστική ενεργοποίηση της γενικευμένης σύγκρουσης, αφήνοντας κατά μέρος την προσπάθεια για μίαν υπερεθνική, διαπολιτισμική συμφιλίωση. Ο Δ. Χαραλάμπης αρνείται να συμπορευθεί με την επιμεριστική λογική της παραπάνω παράδοσης, που διασπά την καθολικότητα των αξιών και ανιχνεύεται όχι μόνο στις θεωρησιακές εκλεπτύνσεις των ποικιλώνυμων σχετικιστών (Rorty, Huntington, Fukuyama κ.λπ.) ή των νεορθόδοξων σκοταδιστών, αλλά και στην εκβαρβαρισμένη άσκηση της εξουσίας των θεοκρατικών καθεστώτων. Κατά την ορθή άποψή του, η σύμπτωση των αξιών δεν προσδιορίζεται ως ένα απλό μεταφυσικό σύμφυρμα, που εδράζεται μόνο στην τυχαότητα των ανθρωπίνων διακλαδώσεων, όπως ο Rawls, π.χ., πρεσβεύει (σ. 261). Αντιθέτως, ο Δ. Χαραλάμπης προσδίδει μίαν ουσιαστική διάσταση στο περιεχόμενο της σύγχρονης Δημοκρατίας και του αξιακού υπόβαθρου της, διατυπώνοντας με τον εξής χαρακτηριστικό τρόπο το απόσταγμα του συλλογισμού του:

«Σ' αυτό το σημείο βρίσκεται ακριβώς η πεμπτοσύια της έννοιας του ανθρώπου ως έννοιας πραγματικής αφαίρεσης: ότι αντιπροσωπεύει, εκφράζει, θεμελιώνει έναν οικουμενικό πολιτισμό... Ότι οι αξίες ή ισχύουν οικουμενικά ή δεν ισχύουν» (σ. 285).

Με άλλα λόγια, σε επίπεδο φιλοσοφικό-οντολογικό, το στοίχημα που οφείλει να κερδίσει η Νεωτερικότητα είναι να απογαλακτισθεί από την εννοιολογική *maquina* της παγκοσμιοποίησης και να εξακοντίσει όσο

γίνεται πιο μακριά το οικουμενικό πρόσταγμα της υπερβατολογικής καντιανής παράδοσης. Το στρατηγικό ζητούμενο είναι η εμβάθυνση στις πτυχώσεις του ορθού Λόγου διαμέσου μιας κοσμοπολιτικής αίσθησης περί πολιτισμού, με την ταυτόχρονη συνειδητοποίηση ότι η διαρκής επιβολή του τεχνολογικού-εργαλειακού Λόγου οδηγεί το εγχείρημα της Νεωτερικότητας στον καλειδοσκοπικό απομονωτισμό της. Τούτο, διότι ο εργαλειακός Λόγος εξαντλείται στην υπεράσπιση μιας αποστειρωμένης ορθολογικότητας μακριάν της υπαρκτικής αναγκαιότητας του «βιωμένου κόσμου», που θα προέτασσε την εμπέδωση των αξιών και θα έθετε σε δεύτερη μοίρα το ζήτημα των σκοπών, δίχως βεβαίως και να τους αγνοεί.

II. Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ-ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΩΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΑΦΑΙΡΕΣΗΣ ΣΤΟ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

Από τα μέχρι τώρα λεχθέντα, διαφαίνεται η ερμηνευτική προσήλωση του Δ. Χαραλάμπη στις οικουμενικές αξίες της Νεωτερικότητας, διαμέσου της ενδελεχούς κριτικής του, τόσο στα ετερόκλητα, αντιδιαφωτιστικά ιδεολογήματα του αιώνα μας, όσο και στην καταπιεστική μεθόδευση της ωμής βίας και αυθαιρεσίας, που ορισμένα εξ αυτών επέβαλαν κατά την πολιτική εκπροσώπησή τους. Ακολουθώς θα περιγράψουμε εκ του σύνεγγυς τη συνθετική-αναλυτική συνεισφορά της μελέτης, όσον αφορά την εννοιολογική διατύπωση και κατανόηση ορισμένων εκ των ουσιωδών θεμελίων του ουμανιστικού Διαφωτισμού.

Ο άνθρωπος είναι η υπεράνω όλων, *sine qua non* έννοια, που εντέλλεται το πέρασμα στο κατώφλι της σύγχρονης εποχής και διαπλέκεται οργανικά με τη Νεωτερικότητα και το αξιολογικό υπόβαθρό της. Κατ' ανάγκην, θα αποτελέσει το πρώτο και κύριο αντικείμενο εννοιολογικής πραγμάτευσης του Δ. Χαραλάμπη. Στη 2^η ενότητα (σ. 39-41) «Η έννοια του ανθρώπου», αποσαφηνίζεται προκαταρκτικά ότι η σύγχρονη έννοια του ανθρώπου εμφανίζεται στο Διαφωτισμό και εξικνείται από τις θεωρίες περί κοινωνικού συμβολαίου. Η έννοια συναρθρώνεται οργανικά με τη διαφαινόμενη απεξάρτηση της εργασίας από τα δεσμά του παρελθόντος και ακολουθεί την αναπότερη πορεία ωρίμασής της (σ. 41).

Στην 3^η ενότητα (σ. 43-51) «Η απελευθέρωση της εργασίας και η απελευθέρωση του ανθρώπου», ο τίτλος ήδη υποδηλεί στον εγγενή συσχετισμό του την κεντρική θέση του Δ. Χαραλάμπη: διά της βαθμιαίας διερεύνησης της αγοράς εργασίας και της προϋποθετικής αντίληψης ότι στην αυγή της Νεωτερικότητας ο θεσμός της ιδιοκτησίας αποτελεί το

φυσικό δικαίωμα, που επιτρέπει στους ανθρώπους να αισθάνονται και να δισχυρίζονται ότι είναι ίσοι μεταξύ τους, ολοκληρώνεται αντίστοιχα και η απελευθέρωσή τους από τα παραδοσιακά, νομοκατεστημένα πλέγματα της προνεωτερικής περιόδου (σ. 48). Στο μέτρο που η εργασία χειραφετείται από οποιονδήποτε συγκεκριμένο προσδιορισμό του φεουδαρχικού συστήματος και μετασχηματίζεται σε αφηρημένη, *sans phrase*, εργασία, ήτοι στο μέτρο που, όπως επί λέξει αναφέρει ο Δ. Χαραλάμπης, «... η αξία χρήσης της εργασίας υποκαθίσταται από την ανταλλακτική αξία της» (σ. 49), διαμορφώνεται παράλληλα και η έννοια του ανθρώπου ως πραγματικής αφαίρεσης (Realabstraktion).

Στην 5^η ενότητα (σ. 63-71) «Η έννοια του ανθρώπου ως έννοια πραγματικής αφαίρεσης» παρέχονται επαρκείς διασαφήσεις για το εκ πρώτης όψεως αμφίσημο περιεχόμενο της έννοιας «πραγματική αφαίρεση». Η έννοια είναι πραγματική, διότι σ' αυτήν μετέχει, κάθε φορά, ένας συγκεκριμένος άνθρωπος, προσδίδοντάς της με την υλικότητα της ύπαρξής του την αναγκαία, εμπειρική διάσταση για τη λειτουργική εκπροσώπηση και αφομοίωσή της στο πολυσχιδές περιβάλλον, που αναφύεται εντός του ιστορικού δρώμενου. Προσιδιάζει στη χαμπερμασιανή έννοια της Faktizität, που επιχειρεί με τρόπο επαγωγικό να αφουγκρασθεί το τι πραγματικά διέπει το κοινωνικό-πολιτικό σύστημα. Είναι όμως ταυτόχρονα και αφηρημένη, διότι αξιώνει την ισχύ των καθολικών, ανθρωπίνων αξιών σε διαπλανητικό επίπεδο. Ούτως ειπείν, θέτει ως αίτημα τη γενίκευση του κανονιστικού-νομικοδικαιικού συστήματος των θεμελιακών αξιών σε κάθε άνθρωπο, οπουδήποτε και αν κατοικεί ή διαμένει. Με την αξίωση για ισχύ (Geltung, όπως θα την χαρακτήριζε ο Habermas) όχι μόνον προσδοκάται η ιστορικο-οντολογική συμφιλίωση μεταξύ του πραγματικού (Faktizität) και του ισχύοντος (Geltung), αλλά επιπροσθέτως τίθεται ευθέως το ζήτημα της τελικής επικράτησης του ορθού Λόγου της Νεωτερικότητας, ως απώτατου στόχου. Και τούτο, διότι η έννοια του ανθρώπου ως πραγματικής αφαίρεσης συναρθρώνεται με τον ορθό Λόγο και συμπορεύεται εφεξής μαζί του στο πεδίο των μαχών και των ουμανιστικών διεκδικησέων του. Όπως με δηκτικό τρόπο συμπεραίνει ο Δ. Χαραλάμπης, «η έννοια του ανθρώπου...είναι τελικώς το αρχιμήδειο σημείο της Νεωτερικότητας» (σ. 70).

Σχετικά με το θέμα της ιστορικής εξέλιξης της έννοιας του ανθρώπου, ως πραγματικής αφαίρεσης, θα πρέπει να επισημάνω ότι ο επιστημολογικός πραγματισμός του Δ. Χαραλάμπη τον υποβοηθεί να κατανοήσει τη σημερινή μορφολογία της έννοιας, ως δημιουργία και συνέπεια της κεφαλαιοκρατικής σχέσης. Πράγματι, στην 4^η ενότητα

(σ. 53-62) «Η συνέπεια της κεφαλαιοκρατικής σχέσης», δίχως να παρακάμπτεται ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας των δύο πόλων (εργοδοτών-εργαζομένων) της κεφαλαιοκρατικής σχέσης, επιπροσθέτως εξάγεται με ευθυκρισία το συμπέρασμα ότι, για να πραγματωθεί αυτή καθεαυτή η σχέση, απαιτείται η θετική (συν)λειτουργία των δύο πόλων (σ. 53 κ.ε.).

Η επιλογή της συστημικής μεθόδου ανάλυσεως της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης δεν έγινε ασφαλώς τυχαία. Αφενός επεξηγεί τόσο την ποιτική αναβάθμιση της εργασίας ως πραγματικής αφαίρεσης εντός του κυρίαρχου συστήματος αναπαραγωγής, όσο και τη σχετικοποίηση του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας, αφού αυτό καθίσταται περιττό και άνευ αντικειμένου, χωρίς την εργασία (σ. 58-59). Αφετέρου, και το σπουδαιότερο, διαλύει, κατά τη γνώμη μου, ιδεολογικές πλάνες δεκαετιών, που επέμεναν να αντιλαμβάνονται μονομερώς την κεφαλαιοκρατική σχέση ως ανταγωνιστική, αποσιωπώντας τη συστημική αναγκαιότητα της λειτουργικής σύνθεσης των δύο πόλων, με βάση την οποία εμπεδώθηκε το υπάρχον σύστημα κυριαρχίας (βλ. σχετικώς σ. 88 κ.ε., όπου ο Δ. Χαραλάμης προβαίνει σε μian αναστοχαστική αναμέτρηση με το μαρξικό έργο).

Το σημείο αυτό χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, διότι ανακεφαλαιώνει ένα από τα πιο δεξιολογικά στρατηγήματα της παρούσας μελέτης. Ο συγγραφέας της συσχετίζει την απελευθέρωση του ανθρώπου με την απελευθέρωση της αγοράς εργασίας, αποδεσμεύοντας την ανάλυσή του από τα ασφυνκτικά όρια της «παραγωγικής σχέσης», που πρώτη η μαρξιστική παράδοση έθεσε.

Διαγιγνώσκοντας τους θεωρητικούς, ιδεολογικούς και εν τέλει επισημολογικούς κινδύνους, που ενδημούν σε μια τόσο φορτισμένη παράδοση, η οποία εκ προοιμίου ανατροφοδοτεί συγκρουσιακές συνιστώσες, όπως π.χ. αυτές της «εκμετάλλευσης», του «ανταγωνισμού», της «ιδεολογικής βίας» κ.ο.κ., προτιμά ως μέθοδο εργασίας να σχολιάσει το τω όντι ισχύον, ήτοι το εμπειρικό δεδομένο του κυρίαρχου συστήματος αναπαραγωγής και τους δομικο-λειτουργικούς κανόνες της συνεχούς επιβολής και κατίσχυσής του.

Η εποπτική ματιά του Δ. Χαραλάμη χρησιμεύει στον αναγνώστη του κειμένου, ώστε να σχηματίσει μian ειλικρινή γνώμη για το θετικοποιημένο τρόπο λειτουργίας του καπιταλισμού. Η μελέτη δεν αποσιωπά, βεβαίως, το ότι η χειραφέτηση της εργασίας, και κατ' επέκταση η χειραφέτηση του ανθρώπου ως πραγματικής αφαίρεσης δεν συνέβη αβρόχως ποσί, αλλά, αντιθέτως, μέσω αμείλικτων κοινωνικο-πολιτικών αγώνων, που εξανάγκασαν τους κεφαλαιοκράτες στην αποδοχή τής, έστω

τυπικής κατ' αρχάς, ισοτιμίας των δύο πόλων (σ. 56-57). Τίποτε από τα κεκτημένα δεν χαρίσθηκε, παρά μόνο κατακτήθηκε, σπιθαμή προς σπιθαμή. Όμως, ο έμμεσος, πλην σαφής, υπαιγιμός του Δ. Χαράλάμπη μας υπενθυμίζει ότι αυτές ακριβώς οι κατακτήσεις είναι καιρός πλέον να εκλαμβάνονται, όχι μόνον ως κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα, αλλά τοσούτο μάλλον ως επιστημολογικά, για να μπορέσει και η οικεία συζήτηση να προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα και να γονιμοποιήσει τις εμπειρίες και τα συμπεράσματα του παρελθόντος. Νομίζω ότι ένα από τα σημαίνοντα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά της μελέτης είναι ότι συμβάλλει τα μέγιστα για την *ex nihilo* συνέχιση του στοχασμού, τόσο ως προς τη δομή και άρθρωση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, όσο και ευρύτερα, ως προς την ίδια την ιδέα της οικουμενικής κατίσχυσης των προσαγαμάτων της Νεωτερικότητας.

Πώς όμως πραγματώθηκε η έννοια του ανθρώπου ως πραγματικής αφάιρησης; Στην 6^η ενότητα (σ. 73-80) «One man, one woman, one vote», σκιαγραφείται με έντονα χρώματα η σταδιακή εξέπλωση της καθολικής ψηφοφορίας στον ευρωπαϊκό χώρο ως το πρώτο αποφασιστικό βήμα, που εμπέδωσε τη σημασία της έννοιας και νοηματοδότησε την τυπική πολιτική ισότητα στο πολίτευμα της αστικής Δημοκρατίας. Παρά τη διεθνή αναταραχή και τα δυσεπύλωτα τραύματα που προξένησαν οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, παρά την αλαζονική έξαρση των εθνικιστικών κινήματων και των θηριωδιών του ναζισμού (και φασισμού), παρά την παγιοποίηση ενός καθεστώτος αυταρχικής ενάσκησης της πολιτικής εξουσίας στο ανατολικό μπλοκ, εντούτοις η καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας πυροδότησε το δίχως επιστροφή εναρκτήριο λάκτισμα για την προώθηση και βαθμιαία εμπέδωση των αξιακών θεμελίων της Νεωτερικότητας.²

Στην 8^η ενότητα (σ. 117-135) «Η αξίωση της ισότητας», ο Δ. Χαράλαμπης καθιστά ακόμη πιο εύληπτη την αδιάσπαστη συνάφεια της καθολικής ψηφοφορίας με την τυπική, πολιτική ισότητα και τη δημο-

---

2. Το πόσο σημαντική υπήρξε η πρόωμη εισαγωγή της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας στην Ελλάδα για τη θέσπιση μιας δημοκρατικά νομιμοποιημένης εξουσίας επισημαίνεται εύστοχα από τον Τσουκαλά, 1993, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδόσεις Θεμέλιο, στ' έκδοση, σ. 316 κ.ε.. Η παραπάνω παρατήρηση απαλλάσσει, εκτός των άλλων, την ανάλυση από την τάση αρκετών Ελλήνων αλλά και ξένων παρατηρητών να υπερτονίζουν τη δυσλειτουργική όψη της οργάνωσης του ελληνικού κράτους στον 19ο αιώνα, παρακάμπτοντας τις αιτίες που οδήγησαν στην εμπέδωση ενός ευρύτατου κοινωνικο-πολιτικού consensus για πενήντα συναπτά έτη (1864-1913).

κρατική αρχή εν γένει. Κατ' αρχάς διαπιστώνει ότι ο τυπικός χαρακτήρας του δικαιώματος της καθολικής ψηφοφορίας απελευθερώνει αρκετή από τη χειραφετητική δυναμική της Δημοκρατίας, στο βαθμό που επιβάλλει την ισότητα των πολιτών πέρα από κάθε είδους προσδιορισμό (σ. 118-121). Κατά λογική ακολουθία, ο Δ. Χαραλάμπης αποστρέφεται εκείνες τις θεωρίες που αντιμάχονται το δήθεν φορμαλιστικό περιεχόμενο της καθολικής ψηφοφορίας.

Κατόπιν, συγκεντρώνει την προσοχή του στο μείζον πρόβλημα της αυξανόμενης αυτονομίας της πολιτικής εξουσίας, έτσι όπως αυτή εμφανίζεται σε πολιτεύματα που αρθρώνονται μορφολογικά στη βάση της αντιπροσωπευτικής αρχής. Η αναμφίλεκτη προτίμησή του στο κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβερνήσεως, ήτοι στην έμμεση αντί της άμεσης Δημοκρατίας, σχετίζεται οπωσδήποτε με τη βαθιά πίστη του ότι μόνο εντός ενός τέτοιου συστήματος δύναται να εξισορροπηθούν τα ποικίλα αντικρουόμενα κοινωνικο-πολιτικά συμφέροντα. Τούτο επιτυγχάνεται διαμέσου της σχετικής αυτονομίας του πολιτικού από τα ανωτέρω συμφέροντα (σ. 123-124).

Σπεύδει πάντως να υπομνήσει ότι για τη λειτουργική αφομοίωση της δημοκρατικής αρχής εντός του κοινοβουλευτικού συστήματος οφείλουν να συντρέχουν σωρευτικά δύο προϋποθέσεις: α) ο διαρκής θεσμικός έλεγχος της πολιτικής εξουσίας από τη νομοθετική, έτσι ώστε να αποφεύγεται κατά το δυνατόν το ενδεχόμενο κατάχρησης και αυθαιρεσίας από πλευράς του εκτελεστικού, β) η αμοιβαία συμπόρευση της δημοκρατικής με τη φιλελεύθερη αρχή, έτσι ώστε η κυριαρχία της πλειοψηφίας να μην μετακλήσει σε μοχλό πίεσης και εξουθένωσης της μειοψηφίας (σ. 125-135). Τοιουτοτρόπως, η πολιτική νομιμοποίηση του συστήματος εξουσίας αποκτά ένα ουσιαστικό περιεχόμενο (η εξουσία δεν συνιστά απλώς μια στεγνή *auctoritas*, αλλά βασίζεται σε ένα ευρύτερο *consensus* και γίνεται *legitimitas*), αφού συνυπολογίζει και προϋποθέτει την ελεύθερη βούληση του κάθε πολίτη, προτού υλοποιήσει την όποια απόφασή του. Μέσω αυτής της διαδικασίας, το πολιτικό σύστημα συνέχει και γι' αυτό ούτε διασπά, ούτε κατακεραματίζει τον κοινωνικό ιστό.³

Το δεύτερο βήμα που, σύμφωνα με τον Δ. Χαραλάμπη, ολοκληρώνει την έννοια του ανθρώπου, ως πραγματικής αφαίρεσης, είναι κυρίως η

---

3. Για την ιδεολογική λειτουργία του δικαίου, τη νομιμοποίηση και τη νομιμότητα της εξουσίας, βλ., ιδίως, Μάνεση, 1980, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμος I, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκουλας, σ. 74 κ.ε..

μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εμφάνιση του σοσιαλδημοκρατικού συμβολαίου, που συνέβαλε στην καθιέρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, ριζοσπαστικοποιώντας έτι περισσότερο το χειραφετητικό αίτημα της Νεωτερικότητας (σ. 139 κ.ε.). Η εν λόγω εξέλιξη καταγράφεται στην 9^η ενότητα της μελέτης (σ. 137-155) «Καπιταλισμός και Δημοκρατία». Αναλύοντας ο συγγραφέας της την ενδημούσα οικονομική ανισότητα που χαρακτηρίζει το υπάρχον σύστημα υλικής παραγωγής και ανάπτυξης, τείνει στην αναζήτηση του ιστορικού συγκρασιμού: πώς εν τέλει, και εν όψει του γεγονότος ότι η αγορά ελεύθερης εργασίας συγκεντρώνει τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία οικονομικής ανισότητας, θα γίνει κατορθωτό αυτή να υπερκερασθεί ή τουλάχιστον να αμβλυνηθεί, ούτως ώστε να συγχρονισθεί με την προϊούσα πολιτική ισότητα του συστήματος; Με μία λέξη, πώς θα αρθεί η αντίφαση μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας, προς όφελος βεβαίως της τελευταίας; (σ. 145-146).

Ο Δ. Χαραλάμπης δείχνει να αφουγκράζεται τις εγγενείς δυσκολίες του παραπάνω εγχειρήματος. Έτσι, αντί να εμβάλει τον αναγνώστη του στη λογική της αγχώδους καταδίωξης μιας άπιαστης κατά τα φαινόμενα χίμαιρας, τον προσγειώνει με εντιμότητα στην πραγματικότητα της κεφαλαιοκρατικής σχέσης. Ο κεντρικός στόχος του είναι η, κατά το δυνατόν, μέγιστη επιδίωξη της ασφάλειας των δύο πόλων (ιδιοκτησίας-εξαρτημένης εργασίας) διαμέσου της πύκνωσης των θεσμικών εγγυήσεων του κοινωνικού κράτους (σ. 146 κ.ε.). Προτού δηλαδή κανείς εκκινήσει στο να αναζητεί τα όνειρά του στην ουτοπία της ριζικής ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος, καλό και ωφέλιμο θα ήταν να διαλογισθεί πάνω στη δυνατότητα της περαιτέρω κοινωνικο-πολιτικής ενδυνάμωσης της αυτονομίας του στο πλαίσιο αυτού του συστήματος. Με τον τρόπο αυτό, πιθανόν να απέφευγε κραυγαλέες απογοητεύσεις, ενώ τίποτε δεν θα απέκλειε να ικανοποιήσει δραστικά και αρκετές από τις υπάρχουσες ιδεολογικές ανησυχίες του.

III. Η ΣΥΝΕΧΙΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗΣ-ΑΝΑΛΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΔΙΑΜΕΣΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΑΜΦΙΣΗΜΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ, ΠΟΥ ΒΑΘΜΗΔΩΝ ΑΠΕΚΤΗΣΑΝ ΤΑ ΑΞΙΑΚΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

Στο προηγούμενο, υπ' αρ. II τμήμα, αναφέρθηκα στο σύνολο των ενοτήτων της μελέτης του Δ. Χαραλάμπη, όπου και διερευνώνται τα εννοιολογικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου, ως πραγματικής αφαίρεσης. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, σχηματίζει το πρώτο σκέλος της συνθετικής-

αναλυτικής συνεισφοράς του κειμένου. Το δεύτερο σκέλος προβάλλει ως το κατ' εξοχήν ιστορικό διάγραμμα της Νεωτερικότητας και συνιστά ένα, ισοδύναμα, διδακτικό πεδίο εργασίας σε σχέση με το πρώτο. Η βασική κατεύθυνση της θεωρητικής πραγμάτευσης εντοπίζεται τώρα στην έννοια του έθνους-κράτους, ως την ιστορική μήτρα για τη θεμελίωση των αξιακών προϋποθέσεων της σύγχρονης πολιτικής κοινωνίας (ενότητες 10-13). Συγχρόνως ενδοσκοπείται και η πολιτική ιδιοσυστασία του εθνικισμού, που επρόκειτο να διαστρέψει αρκετό μέρος από τα ανθρωπιστικά ιδεώδη του Διαφωτισμού.

Στην 10^η ενότητα (σ. 157-168) «Το έθνος – κράτος και η θεμελίωση της παγκόσμιας κοινωνίας», ο Δ. Χαραλάμπης μεθοδεύει την έναρξη της ανάλυσής του, εντοπίζοντας τις καινοφανείς εστίες του ριζοσπαστικού εθνικισμού, που ακόμη και σήμερα εξακολουθεί, εξαιτίας του ολοκληρωτισμού του, να συγκαταλέγεται στους πιο ύπουλους εχθρούς της Δημοκρατίας. Το γεγονός ότι τόσο το έθνος όσο και ο εθνικισμός, ως ιδεολογικό-πολιτικό παράγωγο του, δεν έτυχαν της δέουσας επιστημονικής προσοχής για αρκετά χρόνια μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οπωσδήποτε συνέβαλε σε θεωρητικές απλουστεύσεις ή και συσκοτίσεις (σ. 157-159). Όμως, μετά την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ και τη σχεδόν ταυτόχρονη έξαρση των εθνικιστικών κινήματων, τόσο στον ευρωπαϊκό χώρο όσο και στην πρώην Σοβιετική Ένωση, η έρευνα απέκτησε σταδιακά ένα καθοριστικό βάθος για την εκ των έndon ανάλυση και κατανόηση του φαινομένου.

Στην 11^η ενότητα (σ. 165-168) «Ο λειτουργικός χαρακτήρας της έννοιας του έθνους», ο Δ. Χαραλάμπης μετέρχεται του ιδεοτυπικού παραδείγματος της γαλλικής επανάστασης και του εξ αυτής σχηματισθέντος γαλλικού έθνους, για να υπομνήσει το λειτουργικό υπόβαθρο της έννοιας του έθνους. Μέσω της αφαιρετικής, δίκην βεμπεριανής, κατασκευής του ανωτέρω σχήματος, θα επιχειρήσει κατόπιν να αναμετρηθεί με τον αντιδιαφωτιστικό ολοκληρωτισμό του ριζοσπαστικού εθνικισμού.

Στην επόμενη, 12^η ενότητα (σ. 169-179), «Οι αξιακές προϋποθέσεις της πολιτικής συγκρότησης της κοινωνίας και της πολιτικής έννοιας του λαού», θα εξετάσει το θεμελιακό τρίπτυχο της γαλλικής επανάστασης: «ελευθερία, ισότητα, αδελφούσνη», που έλαβε σάρκα και οστά εντός της ιστορικής μήτρας του γαλλικού έθνους-κράτους. Με έμφαση θα υπομνήσει την αδιαίρετη και ομοούσια πτυχή του τρισκελούς συμβόλου, που ουσιαστικά συνοψίζει και ορίζει τον κανονιστικό-δημοκρατικό χαρακτήρα της Νεωτερικότητας (σ. 170). Ιδιαίτερος δε, ο Δ. Χαραλάμπης

στοχάζεται πάνω στην έννοια της αδελφοσύνης στην προσπάθειά του να την αποσυνδέσει από την απολυτοποιημένη μορφή που έλαβε στο σοσιαλιστικό κίνημα. Πράγματι, ο εφαρμοσμένος μαρξισμός-λενινισμός επιχείρησε να αποκόψει την έννοια από τις έτερες δύο (την ελευθερία και την ισότητα) του γνωστού τριπτύχου και να την αξιολογήσει πολιτικά, ως ένα από τα στεγνά ιδεολογικά μέσα καταπίεσης, με τα οποία εφοδιάσθηκε η άρχουσα τάξη (σ. 172-175).

Κατά τη γνώμη του Δ. Χαραλάμπη, η έννοια της αδελφοσύνης έχει ένα ευρύτερο περιεχόμενο σε σύγκριση με την επιμεριστική λογική του αναλογικού σοσιαλιστικού ομοιώματος της «αλληλεγγύης», διότι στοιχειοθετείται στη βάση των καθολικών αξιών της Νεωτερικότητας, ήτοι στη βάση των ελευθέρων και ίσων υποκειμένων και πολιτών και όχι στη βάση ενός μονομερούς, ανταγωνιστικού κοινωνικο-πολιτικού πεδίου που ο μαρξισμός σταθερά προτάσσει ως την άνευ ετέρου θεωρητική σύλληψή του.

Τη θέση του αυτή θα αναπτύξει εκτενέστερα στην 13^η ενότητα (σ. 181-189) «Δήμος και έθνος: από τη λειτουργική σχέση στο αντιθετικό χάσμα», όπου θα διασαφίσει την ιστορικά άρρηκτη σχέση της έννοιας της αδελφοσύνης με αυτήν του έθνους. Στην εν λόγω ενότητα θα συσχετίσει την κατοπινή ιδεολογική έκπτωση της *fraternité* με τη σταδιακή απομάκρυνση του έθνους από τις θεμελιακές αξίες της γαλλικής επανάστασης και την οπισθοδρόμηση των κυρίαρχων τάξεων σε προπολιτικές συλλήψεις της έννοιας του λαού. Αληθώς, ενώ το έθνος-λαός συνιστούσε τον ενοποιητικό παράγοντα της *Grande Nation*, ο οποίος διαπερνούσε τα σύνορα της γαλλικής επικράτειας προσδίδοντας έναν οικουμενικό χαρακτήρα στις αρχές της επανάστασης, βαθμηδόν συρρικνώθηκε εντός των ορίων του γαλλικού κράτους, ως του αναγκαίου, προστατευόμενου χώρου, ο οποίος θα επέτρεπε να ισχύσουν οι παραπάνω αρχές (σ. 184).

Η αδελφοσύνη είναι, στο πλαίσιο του νέου καθεστώτος, η αδελφοσύνη των ελευθέρων και ίσων πολιτών, που συνδέονται πλέον ορθολογικά με τις αξιακές προϋποθέσεις του (σ. 185). Μ' αυτή την πολιτική διάσταση της αδελφοσύνης συμφωνεί εν τέλει και ο Δ. Χαραλάμπης. Η εκτροπή της έννοιας στο ζόφο του προπολιτικού παρελθόντος δεν θα αργήσει όμως να κάνει την εμφάνισή της: είναι ο εθνικοσοσιαλισμός, που θα διαρρήξει καιρία τη σχέση δήμου-έθνους και θα υποκαταστήσει το πολιτικό περιεχόμενο του έθνους-λαού με τη μεταφυσική σύλληψη του λαού (*Volk*) (σ. 187). Το ενοποιητικό στοιχείο του *Volk* εδράζεται στη βιολογική εμπαρμένη της επιούσιας φυλής και στους δεσμούς αίματος, οι οποίοι απαιτούν γρήγορη κάθαρση από τα μιάσματα που την περι-

στοιχίζουν (σ. 187-188). Ο δρόμος για τη διαστροφή της έννοιας του έθνους και για την εμφάνιση της ύστερης βαρβαρότητας έχει πλέον ανοίξει διάπλατα. Ο 20ός αιώνας θα συνοδευτεί από τις γνωστές παλινδρομήσεις του ανθρωπιστικού ιδεώδους, σε μια διαρκή αντιπαράθεση με τις δυνάμεις του κακού.

**IV. Η ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ: Η ΤΑΣΗ ΓΙΑ
ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΩΣ ΔΥΣΜΕΝΗΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΩΣ
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΚΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΥ
ΛΟΓΟΥ. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΟΥ Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΦΑΙΝΟΜΕΝΗΣ ΚΡΙΣΗΣ**

Η συνθετική-αναλυτική τομή της υπό εξέταση μελέτης ολοκληρώνεται στις ενότητες 14-17, με ένα τρίτο επίπεδο εργασίας, ήτοι με τη διερεύνηση της έννοιας της παγκοσμιοποίησης και των δυσμενών επιπτώσεων που συνεπέφερε τόσο στον εργασιακό χώρο όσο και γενικότερα στην οργάνωση του κοινωνικού κράτους, ως φορέα της εκπροσώπησης των αστικών δικαιωμάτων και των αρχών της Νεωτερικότητας.

Στην 14^η ενότητα (σ. 191-220) «Παγκοσμιοποίηση και το τέλος της κοινωνίας της εργασίας», αναπτύσσονται οι κύριοι λόγοι και αιτίες που συνηγόρησαν στην κρίση του σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Εξαιτίας του πολλαπλού κατακερματισμού της εργασίας, της ολοένα πιο ασφικτικής, οργουελικής διαδικτύωσης του κεφαλαίου σε διαπλανητικό επίπεδο και με τη ραγδαία εξέλιξη των τεχνολογικών μέσων, ο χώρος και ο χρόνος παύουν να αποτελούν τις καθοριστικές διαστάσεις, που θεσμίζουν ένα προστατευτικό περιβάλλον για τη λειτουργική συνύπαρξη των δύο πόλων (εργοδοσίας-εργαζομένων). Εφεξής, στο θρυμματισμένο νέο κόσμο διογκώνεται η ανισότητα στο βαθμό ελευθερίας σε βάρος του δεύτερου πόλου, ενόσω το καπιταλιστικό σύστημα της οργάνωσης και της παραγωγής σταματά να αισθάνεται ότι υπόκειται σε δεσμευτικούς κανόνες.

Το «ειδυλλιακό» περιβάλλον, που μέχρι την παγκοσμιοποίηση διασφάλιζε τη συστημική συνλειτουργία των δύο πόλων, οπισθοχωρεί. Στη θέση του αντιπαράβάλλεται ο αγωγόραφος και αχρονικός ορίζοντας μιας ανοίκειας πραγματικότητας, που πόρρω απέχει από το να συνεισφέρει ένα έστω λιθαράκι για την υπερβατολογική ολοκλήρωση της έννοιας του ανθρώπου, ως πραγματικής αφάιρησης. Η νέα πραγματικότητα υποτάσσει μάλλον τις ατομικές βουλήσεις, αντί να υποτάσσεται

σ' αυτές. Το κοινωνικό, φαντασικό μάγμα, που κάποτε λειτουργούσε ως ζωοποιός δύναμη για τη συγκρότηση του συνειδητού υποκειμένου και δη κατά τρόπο εγχειρηματικό, εξατμίζεται πλέον στο στρόβιλο της φοβικής δίνης, που η virtual reality διαρκώς εξυψώνει. Ο Δ. Χαραλάμπης με εμβριθή παραδείγματα από την παγκόσμια οικονομία μας εξοικειώνει με την αθέατη πλευρά του παγόβουνου, που σχετίζεται με τη συνολική προβληματική του ζητήματος.

Στην 15^η ενότητα (σ. 221-230) «Οι επιπτώσεις της τάσης παγκοσμιοποίησης» ενισχύεται η επιχειρηματολογία της προηγούμενης ενότητας και συστηματοποιείται μια σειρά επιπτώσεων, που η παγκοσμιοποιημένη αγορά συνθέτει σε οικουμενικό επίπεδο. Έτσι, η έλλειψη προστασίας του πόλου των εργαζομένων δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την αύξηση του δείκτη ανεργίας, αφού ο πόλος της εργοδοσίας δεν δεσμεύεται πλέον στην τήρηση κάποιων κανόνων εργασίας (σ. 221-223). Ο παράγοντας αυτός, σε συνδυασμό με τη δυναμική επάνοδο της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, συρρικνώνει τα επιτεύγματα του κοινωνικού κράτους και προβάλλει την ιδιωτικοποίηση, ως τη μονότροπη διέξοδο για την οικονομική ανάπτυξη (σ. 224-226). Εξαιτίας της αποδυνάμωσης του κοινωνικού κράτους, έννοιες με ουμανιστικό περιεχόμενο, όπως π.χ. της αλληλεγγύης, καταγγέλλονται ως αρνητικές και αντιπαγωγικές (σ. 226-227). Ο δρόμος για την απαξίωση του ίδιου του πολιτικού στοιχείου, ως μέσου για την ένταξη του ατόμου στο συλλογικό περιβάλλον του, καθίσταται ορατός. Αποτελεί τη συνέπεια του προτάγματος της οικονομίας υπό συνθήκες παγκοσμιοποίησης.

Ο Δ. Χαραλάμπης τονίζει εμφατικά στο τέλος της ενότητας:

«Ένα de facto οικονομικό Apartheid δεν οδηγεί πλέον σε κάποιες μορφές επανάσταση, αλλά στην έκρηξη του ανορθολογισμού η οποία ως λανθάνουσα αρχίζει ν' αποτελεί συστατικό στοιχείο των κοινωνιών μας» (σ. 229-230).

Όπως ήδη ανέφερα στο τμήμα Ι της αναλύσεώς μου, στην 16^η ενότητα ο Δ. Χαραλάμπης αντιπαρατίθεται με τους όψιμους υποστηρικτές της σχετικιστικής παραδόσεως, ενώ συγχρόνως προβαίνει στην απελευθέρωση των ουσιωδών χαρακτηριστικών της Δημοκρατίας και των αξιικών θεμελίων της Νεωτερικότητας από τις όποιες ιδεολογικές περιχαρακώσεις τους. Περιορίζομαι στο σημείο τούτο να υπομνήσω ότι ο θεμιτός στόχος του είναι να εννοηματοώσει το κανονιστικό περιεχόμενο της Νεωτερικότητας στο πλαίσιο μιας σταθερής πορείας κοινωνικοποίησης με αξιώσεις διυποκειμενικής ισχύος. Ο παραπάνω στόχος μπορεί να γίνει κατορθωτός μόνον εφόσον εδράζεται τόσο στο θεμέλιο

της κοινωνικής αλληλεγγύης όσο και στον αναλλοίωτο χαρακτήρα του ανθρωπιστικού ιδεώδους. Σημειωτέον ότι είναι όχι μόνον θεμιτός αλλά και απαραίτητος, αφού το ζητούμενο της αύξησης του βαθμού εξορθολογισμού ενός όποιου βίοκοσμου προϋποθέτει τα διευρυμένα περιθώρια της ατομοποίησης και αυτοπραγμάτωσης, που μόνο σύμφωνα με τις αρχές της Νεωτερικότητας δύναται να πραγματοποιηθούν.

Το συνθετικό-αναλυτικό περιεχόμενο της μελέτης ολοκληρώνεται με την 17^η ενότητα (σ. 299-335) «E pluribus unum», που συνιστά και το πιο πολιτικοποιημένο τμήμα της. Ο Δ. Χαραλάμης στοχάζεται εκ του συστάδην γύρω από το θέμα των πολιτικών όρων, που θα επιτρέψουν τη μετάβαση της ισχύουσας παγκοσμιοποιημένης αγοράς σε μια σφριγηλή παγκόσμια κοινωνία με υπερεθνική οντότητα. Ως βάση για τη συζήτηση θέτει το κεκτημένο της τυπικής ισότητας των πολιτών, που θα πρέπει να αναζητήσει, υπό συνθήκες παγκοσμιοποίησης, νέους τρόπους προσαρμογής του αλλά και ευρύτερης ενίσχυσής του. Με αφετηρία δηλαδή το κανονιστικό πλαίσιο των αξιών της Νεωτερικότητας, θα πρέπει να ανιχνευθεί το εύκρατο έδαφος για την υπέρβαση του εννοιολογικού χάσματος μεταξύ οικουμενικότητας και παγκοσμιοποίησης. Η επιδίωξη αυτή συνοψίζεται με την ακόλουθη, πολιτική πρόταση:

«Το ζητούμενο είναι η διαμόρφωση ενός υπερεθνικού θεσμικού πλαισίου, το οποίο θα ενέτασσε την παγκοσμιοποίηση της αγοράς, της κυκλοφορίας των κεφαλαίων, κ.λπ. σ' ένα πλαίσιο κανονιστικών δεσμεύσεων, το οποίο θ' αποκλείει την έκπτωση των αξιών που συντελείται σήμερα, ως συστατικό στοιχείο του τρόπου με τον οποίο προχωρεί η παγκοσμιοποίηση» (σ. 316).

Ο Δ. Χαραλάμης, ενώ αποκαλύπτει τις σημαντικές δυσκολίες για μια τόσο πολύπλοκη, υπερβατική διαδικασία, συγχρόνως όμως ενατενίζει με αισιοδοξία τη σχετική προσπάθεια. Η γνήσια, ανθρωπιστική επιστημολογία του εκφράζει το συμπέρασμα ότι, παρά την πληθώρα των εμποδίων, ο αγώνας για την επικράτηση του ανθρώπου, ως πραγματικής αφαίρεσης, θα επιτύχει τελικώς την οριστική δικαίωσή του. Τα σημεία των καιρών (η επανάκαμψη του σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου σε αρκετές από τις αναπτυσσόμενες χώρες, η ολοένα αυξανόμενη ισχύς των υπερεθνικών αρθρώσεων) ενισχύουν αυτή την εντύπωση (σ. 323-328). Δραματοποιώντας στον επίλογο τα λεγόμενά του προσεγγίζει στο προσηκόν μέτρο την πυθαγόρεια ρήση, ότι: *«πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος»*. Η αξεπέραστη, έως τις ημέρες μας, αρχαιοελληνική ιδέα περί του ανθρώπου είναι εν τέλει το θελκτικό, επιστημολογικό υπόβαθρο που διατρέχει το σύνολο της μελέτης.

**V. ΚΡΙΣΙΜΕΣ, ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ
ΣΤΟ ΔΙΑΛΟΓΟ ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ
ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΤΗΣ:**

Ακολούθως, προτείνονται τρεις κρίσιμες, συμπληρωματικές παράμετροι στο διάλογο για τη Νεωτερικότητα και την πολιτική εκπροσώπηση της:

- α) Η θεωρητική συνάφεια των μετανεωτερικών ιδεολογημάτων με την τάση για παγκοσμιοποίηση.
- β) Η κυκλικότητα του ιστορικού δρώμενου και τα προσκόμματα που προβάλλει για την ολοκλήρωση του εγχειρήματος της Νεωτερικότητας.
- γ) Η έμμεση Δημοκρατία και η αναγκαιότητα της περαιτέρω εμβάθυνσής της σε συμβολικό-φαντασιακό επίπεδο.

Η εξονυχιστική παρουσίαση των σημαντικότερων εννοιών που χαρακτηρίζουν το κανονιστικό περιεχόμενο της Νεωτερικότητας αλλά και η σαφής και ξεκάθαρη τοποθέτηση του Δ. Χαραλάμπη επί της ουσίας των αναφερόμενων προβλημάτων συνιστούν παράγοντες, που εκσυγχρονίζουν και εμπλουτίζουν την εγχώρια βιβλιογραφία. Ιδιαίτερος, η εννοιολογική πραγμάτευση της παγκοσμιοποίησης απογειώνει το στοχασμό γύρω από το θέμα της έννοιας του ανθρώπου, ως πραγματικής αφάιρεσης, και της εντεύθεν αυτοκατανόησης και αυτοπραγμάτωσής του στο νέο ρευστό πεδίο της υμετάβλητης οικονομίας της αγοράς.

Η διάχυτη αισιοδοξία της μελέτης ενδυναμώνει την επιχειρηματολογία της και προσφέρει ενδείξεις ότι θα τελεσφορήσουν οι στόχοι που προτάσσει. Ο υπό έναρξη διάλογος παρέχει ένα προκαταρκτικό πλεονέκτημα στον Δ. Χαραλάμπη, αφού οι όποιες συμπληρωματικές διατυπώσεις επί του κειμένου σχεδόν εξωθούν τον συνομιλητή του να υιοθετήσει, έστω και προς στιγμήν, την «απαισιόδοξη», «σκεπτικιστική» θεώρηση των πραγμάτων, ούτως ώστε να προσφέρει διαλεκτικά και προοπτικά στη συζήτηση. Δίχως να διακατέχομαι από την πρόθεση να επωμιστώ τον άχαρο ρόλο του «συνήγορου του διαβόλου», αφού υπερασπίζομαι αναφανδόν το κανονιστικό εγχείρημα του κειμένου, ήτοι την προοπάθεια υπεράσπισης των αρχών της Νεωτερικότητας, προτίθεμαι ακολουθώντας να σχολιάσω τρία κρίσιμα σημεία, που ενδεχομένως θα αποτελέσουν και κινητήριους μοχλούς για μια περαιτέρω διαβουλευτική προσέγγιση των σχετικών θεμάτων.

1. Ο Δ. Χαραλάμπης επωφελείται με εύστοχο τρόπο από τη μηδενιστική ερημία των μετανεωτερικών ιδεολογημάτων για να προετοιμάσει, στο εισαγωγικό μέρος της μελέτης του, την οξεία αναμέτρησή του με τον αξιακό σχετικισμό που αυτά εγκολπώνονται. Το κέρδος που αποκομίζει ο Derrida από τη φαινομενικά συγκεκριμενοποιητική κειμενοποίηση

του ιστορικού δρώμενου είναι μάλλον ασήμαντο, ενόσω δεν αντιπροσωπεύει μιαν εσώτερη κατάσταση πραγμάτων, που θα επεξηγούσε γιατί, λ.χ., η γενοκτονία, ως πεδίο έρευνας, είναι πράγματι ένα γεγονός καθολικά καταδικαστέο και ανήθικο. Η κατανόηση του πολιτικού στοιχείου από τον Lyotard, ως η διαρκής αλληλεπίδραση των γλωσσικών σχηματισμών και των δικτυώσεών τους, ναι μεν εδράζεται στην εν δυνάμει παρουσία ενός κατακερματισμένου, μεταβιομηχανικού κόσμου, όμως από την άλλη πλευρά αφυδατώνεται ερμηνευτικά στο βαθμό που αμφισβητεί την όποια κανονιστική συνιστώσα, η οποία ενδεχομένως θα θετικοποιούσε τα οικεία συμπεράσματά της.

Ομοίως ο Foucault, αν και συνεισφέρει σε μια γενικευτική θεώρηση της εξουσίας – καταδεικνύοντας αφενός τους πολύμορφους μηχανισμούς της αδιάκοπης «από τα κάτω» ροής της και αναπαγωγής της, αφετέρου τον αδιάσπαστο σύνδεσμό της με τις εστίες της γνώσης –, καταλείπει ανοικτά αρκετά επιστημολογικά προβλήματα. Τούτο, διότι αρνείται κατά τρόπο αυτοαναφορικό την αξίωση της καθολικής εγκυρότητας της θεώρησής του, στην προσπάθειά του να αποφυγεί όχι μόνον τον υποτιθέμενο ουσιολογικό συσχετισμό του υποκειμένου με την κοινωνία, αλλά κυρίως να εμμείνει πιστός στο δόγμα του ότι ο άνθρωπος είναι η φόρμα της ιστορίας και όχι το οντολογικό προαπαιτούμενο που την ενσαρκώνει και τη διαμορφώνει.⁴

Ακόμη και η πλέον μελαγχολική εκβολή της μετανεωτεरिकότητας, όπως εκφράζεται στο έργο του Μπωντρυιάρ με τη θεωρία της προσομοίωσης, παρά το γεγονός ότι απεικονίζει την υπαρξιακή αγωνία του συγγραφέα της απέναντι στην ολοένα πιο ενισχυμένη εμφάνιση της εικονικής πραγματικότητας (virtual reality), δεν αρθρώνει μια σφριγηλή πρόταση, που θα προσέφερε διέξοδο ελπίδας από το ζόφο της επικράτησης των σημείων και των αντικειμένων επί του υποκειμένου. Αντιθέτως, κατά τον Μπωντρυιάρ, οι στρατηγικές της προσομοίωσης είναι μοιραίες και αναπόδραστες.⁵

4. Το υποκείμενο στον Foucault χαρακτηρίζεται ως φόρμα κατά τρόπο δογματικό και μη αναγώγιμο, υπό την έννοια ότι εμπεριέχει ταυτολογικά στην ίδια συνθήκη και τη ratio ως εκκοσμηκευμένη συνείδηση, αλλά και τους κανόνες-θεσμούς οι οποίοι τη διατρέχουν. Ο Foucault, στο συλλογικό έργο των Bernauer, Rasmussen, 1998, *The Final Foucault*, Cambridge (USA), σ. 10, γίνεται περισσότερο από σαφής: «(το υποκείμενο) ... It is a form and this form is not above all or always identical to itself...».

5. Οι στρατηγικές της προσομοίωσης είναι μοιραίες, διότι δεν προϋποθέτουν ανθρώπινη συμμετοχή, ούτε βεβαίως παρέχουν τη δυνατότητα υπέρβασης του πολιτικού συστήματος, σε μια προοπτική ανανέωσης ή και ριζοσπαστικού μετασχηματισμού του. Βλ. Jean Baudrillard, 1987, «Vom System der Objekte zum Schicksal des Objekts», σ. 69-70, στη συλλογή κειμένων του ιδίου, *Das Andere selbst. Habilitation*, Edition Passagen, Wien. Επίσης, του ιδίου, 1992, *Die fatalen Strategien*, Matthes und Seitz Verlag, München, σ. 230.

Το άφθαρτο αντικείμενο θα αναπαράγει εφεξής εις το διηνεκές την αυτιστική εικόνα του διαμέσου του προσομοιωτικού μοντέλου του. Στο φθαρτό υποκείμενο απομένει μόνον ένας ισχνός τόνος, η ύστατη κραυγή, πριν την οριστική πτώση του, πριν την τελεσιδικία του θανάτου του.

Πάντως, η δικαιολογημένη πικρία εξαιτίας της αποτυχίας των κομμουνιστικών κομμάτων να κατακτήσουν και να διαχειρισθούν την εξουσία στη Δυτική Ευρώπη αλλά προπάντων η στυφή γέυση του ανολοκλήρωτου που λανθάνει στα γεγονότα του Μάη του 1968 υπήρξαν οι καθοριστικοί παράγοντες, που παρότρυναν τους στοχαστές της Μετανεωτερικότητας να αποϊδεολογικοποιήσουν τον πολιτικό λόγο τους στην απόπειρά τους να αποτινάξουν τις μεταφυσικές συλλήψεις της μαρξιστικής θεωρίας. Όμως, από την άλλη πλευρά, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, αναγκάστηκαν να ριζοσπαστικοποιήσουν το κανονιστικό πλαίσιο της συζήτησης, ενόσω υπέδειξαν τις ασύμμετρες πτυχώσεις μιας σφύζουσας, ενεστωτικής υποκειμενικότητας, σχεδόν παράλληλης με τη συμπαγή πραγματικότητα του εργαλειακού ορθολογισμού.

Δίχως τελικώς να χρειάζεται να συμφωνεί κανείς με τη ναρκισσιστική ρητορική, την αντιεξουσιαστική επωδή ή τον αυτοαναφορικό αναδιπλασιασμό της μετανεωτερικότητας, οφείλει να της αναγνωρίσει έναν, τρόπον τινά, ρόλο ιδεολογικού προπομπού αναφορικά με τη συγκαιρινή τάση της παγκοσμιοποίησης της αγοράς.

Η Μετανεωτερικότητα έσπευσε να οικειοποιηθεί αρκετές φορές, συνειδητά, το ουμανιστικό κομμάτι της Νεωτερικότητας. Δεν είναι τυχαίο το ότι ο Lyotard επιμένει να εμπλέκει το φιλοσοφικό-πολιτικό υπόβαθρο της γλωσσοκεντρικής θεωρίας του με τα πολιτικά κείμενα του Kant. Σ' αυτά ανακαλύπτει ότι πρώτος εκείνος προσπάθησε να ερμηνεύσει το ιστορικό και πολιτικό στοιχείο, κατανοώντας το ως την πολυσχιδία των γλωσσικών γενών. Η προσπάθειά του να εξυψώσει το μεταμοντερνισμό, ως την ενθαδική επιστροφή στο αρχετυπικό ιδεώδες του ουμανιστικού διαφωτισμού και της καντιανής παράδοσης, είναι παραπάνω από εμφανής.⁶

Ακολούθως θα καταγράψω δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα που αποδεικνύουν την ιδεολογική συγγένεια μεταξύ μετανεωτερικότητας και παγκοσμιοποίησης και τα οποία άλλωστε συνιστούν αντικείμενο πραγμάτευσης του Δ. Χαράλαμπη. Το πρώτο αφορά τη διάρρηση του προστατευτικού κλοιού της εργασίας, εξαιτίας της σχετικοποίησης του

6. Βλ. J. F. Lyotard, 1988, «Was sich im Enthusiasmus begibt», σ. 47, σε συλλογή κειμένων του ίδιου, *Der Enthusiasmus. Kants Kritik der Geschichte*, Edition Passagen, Wien.

χώρου και του χρόνου εντός του αβέβαιου περιβάλλοντος της νέας διεθνοποιημένης αγοράς.

Την παραπάνω πράγματι σχετικοποίηση αποκάλυψαν με προφητικό τρόπο, αρκετά ενωρίς, οι μεταμοντέρνοι στοχαστές. Ο Lyotard, επιχειρώντας να αποκόψει τη Νεωτερικότητα από την ενεστωκεντρική ιστοριογραφία του παρελθόντος της, σχολιάζει επί λέξει «ότι ο χώρος και ο χρόνος δεν θα υπήρχαν ανεξάρτητοι από μία πρόταση».⁷ Με την αναφορά του αυτή υποδεικνύει τη σχετικότητα και τον προσωρινό χαρακτήρα των γλωσσικών κατασκευών, ενώ συγχρόνως διακόπτει τις σχέσεις του με το ολοποιητικό σύστημα του μαρξισμού, που αδυνατεί να αφουγκρασθεί τις μυριάδες μικροαφηγήσεις της καθημερινής ζωής.

Λίγο αργότερα, ο Baudrillard, πιο κυνικός από τον προκάτοχό του, απαξιώνει εντελώς το χώρο και το χρόνο, ως παράγοντες που συνδέουν οντολογικά το υποκείμενο με το ιστορικό δρώμενο. Τον καθημερινό βίο εξουσιάζει πλέον μόνον ο υπερχώρος των μέσων μαζικής ενημέρωσης, που αγνοεί πλήρως τη σημασία του κοινωνικού, πολιτικού και ιστορικού γίνεσθαι. Ο υπερχώρος των ΜΜΕ αναδύεται στο τέλος της ιστορίας, εκεί όπου η έννοια του χρόνου ως ιστορικής συνείδησης είναι μόνιμως απύσχα.⁸

Τελικά, στα κείμενα των στοχαστών της Μετανεωτερικότητας βρίσκουμε παρατηρήσεις που προλογίζουν, εν πολλοίς, την εποχή της παγκοσμιοποίησης. Η διάσπαση της κλασικής έννοιας του χώρου και του χρόνου στη μεταβιομηχανική κοινωνία δεν διέφυγε της προσοχής ούτε του Lyotard ούτε του Baudrillard. Αντίθετα, το γεγονός αυτό μας φανερώνει ότι η Μετανεωτερικότητα ενίοτε συνεισέφερε στη ριζοσπαστική κατανόηση ορισμένων εκ των μορφολογικών γνωρισμάτων της σύγχρονης εποχής.

7. Βλ. J. F. Lyotard, 1987, *Der Widerstreit*, Wilhem Fink Verlag, München, σ. 135. Mutatis mutandis ακόμη και το πολιτικό στοιχείο έχει να κάνει με τον τρόπο, που η μία πρόταση συνδέεται με την άλλη. Εγγράφεται δηλαδή στο *on* «à meme l'être». Βλ., σχετικά, συνέντευξη του J. F. Lyotard, 1984, «Interview mit Georges Van Den Abbeele», στο περιοδικό *Diacritics*, Volume 14, No 3, Fall, σ. 16.

8. Για την έννοια του υπερχώρου (Hyperraum) των ΜΜΕ, βλ. J. Baudrillard, 1990, «Das Jahr 2000 findet nicht statt», σ. 7-27, στη συλλογή κεμένων του με τον ομώνυμο τίτλο *Merve Verlag*, Berlin. Ο συγγραφέας σχολιάζει ως εξής την εξέλιξη του ιστορικού δρώμενου μελλοντικά: «Im Grunde können wir gar nicht vom Ende der Geschichte sprechen, denn sie wird keine – zeit haben, zhr Ende zu erreichen. Ihre Wirkungen jagen einander, doch unabwendbar erlahmt ihr Sinn».

Το δεύτερο παράδειγμα που συνδέει τη Μετανεωτερικότητα με την παγκοσμιοποίηση έχει σχέση με την εννοιολογική πραγμάτευση του κεφαλαίου. Ο Δ. Χαραλάμπης αναλύει ορθώς ότι, υπό συνθήκες παγκοσμιοποίησης, το κεφάλαιο παύει να αισθάνεται την επιθυμία της πολιτικής νομιμοποίησής του. Το ίδιο παρατηρεί και ο Lyotard, που εύστοχα τονίζει ότι ο καπιταλισμός δεν επιζητεί πλέον τα ερείσματα για τη νομιμοποίησή του, διότι, πολύ απλά, ευρίσκεται διάσκορπος στο σύνολο της κοινωνικής ζωής. Η παρουσία του επιβάλλεται ως σκοπιμότητα και όχι ως αναγκαιότητα. Κατά συνέπεια, η αγορά προτάσσει το ζητούμενο του άμεσου προσπορισμού κέρδους, αφήνοντας στην άκρη την προσπάθεια να νομιμοποιηθεί διαμέσου μιας επικοινωνίας συναινεσιακής μορφής.⁹

Mutatis mutandis με το πρώτο παράδειγμα, έτσι και εδώ, ο Baudrillard εμφανίζεται κατόπιν πιο ωμός και απαισιόδοξος. Το κεφάλαιο, παρατηρεί, δεν είχε ουδέποτε ηθική, ούτε είχε συνδεθεί με τον κοινωνικό ιστό. Αντίθετα, ως κατ' εξοχήν μοντέλο προσομοίωσης, είναι νεκρό και γι' αυτό σκανδαλώδες. Είναι δε συνώνυμο του σκανδάλου, όχι κατά τους κανόνες μιας τρέχουσας ηθικής τάξης, αλλά διότι αποτελεί πρόκληση για την κοινωνία. Με ακραίο τρόπο αναφωνεί: «η παραγωγή είναι νεκρή, ζει μόνον η αναπαραγωγή».¹⁰

Παρά την κάποτε δραματοποιημένη και θεατρικά δοσμένη εκφορά των πορισμάτων της, θεωρώ ότι η Μετανεωτερικότητα διακατέχεται από αρκετά στοιχεία μιας πραγματολογικής ανάλυσης, που προσιδιάζουν στο νέο τοπίο της παγκοσμιοποιημένης αγοράς. Γι' αυτό και κάθε μελέτη σχετική με το κανονιστικό περιεχόμενο της Νεωτερικότητας επιβάλλεται να καταλογίσει στα υπέρ των μεταμοντέρνων φιλοσόφων την προσπάθειά τους να ριζοσπαστικοποιήσουν τη συζήτηση με απώτερο στόχο την αυτοσυνειδησία του υποκειμένου. Ανεξαρτήτως από το εάν συμφωνεί κανείς ή όχι με το σχετικιστικό πλαίσιο εκφοράς της μεταμοντέρνας θεωρίας, θα πρέπει να συνυπολογίσει τα θετικά παράγωγα της παραπάνω σκέψης, ούτως ώστε να διευκολυνθεί στην ερμηνεία της παγκοσμιοποίησης αλλά και της οντολογικής ένταξης του ανθρώπου σ' αυτήν. Ο Αντινεωτερισμός παρουσιάζεται, δίλην Ιανού, με ταυτόχρονα πολλαπλά προσώπια. Εν προκειμένω, Μετανεωτερικότητα και παγκο-

9. Βλ. J. F. Lyotard, 1987, «Memorandum über die Legitimität», σ. 83, στη συλλογή χειμένων του ίδιου, *Postmoderne für Kinder*, Edition Passagen, Wien.

10. Βλ. J. Baudrillard, 1987, *Der symbolische Tausch und der Tod*, Matthes und Seitz Verlag, München, σ. 102.

σμοποίηση προβάλλουν το αυτό ιδεολογικό περιεχόμενο υπό διαφορετικές όψεις. Έτσι, μόνο εφόσον προσεγγίσει κανείς τις στρατηγικές κινήσεις και θέσεις του αντιπάλου του, θα δυνηθεί στη συνέχεια να αναμετρηθεί με τελεσφόρα μέσα μαζί του.

2. Η μελέτη του Δ. Χαραλάμπη εγκαινιάζει σε ιστορικό-οντολογικό επίπεδο μια ευρύτερη συζήτηση γύρω από το θέμα της επαναληπτικότητας ή αλλιώς της κυκλικότητας του χρόνου.¹¹ Η έλλογη διευθέτηση του ιστορικού δρώμενου αρθρώνεται με το ερώτημα-απορία κατά πόσο η παραδειγματική δικαίωση του ανθρώπου, ως πραγματικής αφάιρσης, είναι αναπόδραστη και εντεταγμένη στο πλαίσιο μιας ανοδικής πορείας, που αισιοδοξεί ότι αργά ή γρήγορα τα ανθρώπινα δικαιώματα θα αποκτήσουν τη χειριώδη οικουμενική ισχύ, η οποία και θα επιτρέψει την κοινωνική και πολιτική ολοκλήρωση της ίδιας της έννοιας του ανθρώπου.

Ο Δ. Χαραλάμπης δεν αποξενώνει τη μελέτη του από την πολυτάραχη και πολυκύμαντη ιστορική εξέλιξη της έννοιας του ανθρώπου, που, για να εμπεδωθεί, χρειάστηκε αιματηρούς κοινωνικούς αγώνες και διεκδικήσεις. Συνεπώς, δεν μπορεί επ' ουδενί να θεωρηθεί οπαδός ενός πύουρου ιστορικού εξελικτικισμού. Πόσο μάλλον, όταν η μελέτη του προσμετρά τόσο τους αγώνες της εργατικής τάξης όσο, από την άλλη πλευρά, τα αντιδιαφωτιστικά ρεύματα, ως αντικρουόμενους μεταξύ τους παράγοντες, που υπαινίσσονται και την προσωπική αιχμή του, ότι, δηλαδή, θέλει, όπως η ελευθερία, έτσι και η Δημοκρατία ως τυπική προϋπόθεση της, «αρετή και τόλμη». Επιπροσθέτως, ο Δ. Χαραλάμπης υποδεικνύει με έμμεσο πλην σαφή τρόπο την κυκλικότητα του ιστορικού γίνεσθαι στο βαθμό που συμπεριλαμβάνει εννοιολογικά τόσο τον εθνικισμό όσο και τον κομμουνισμό στο χώρο της Νεωτερικότητας (σ. 81). Μ' αυτή την υπενθύμιση, δεν εκφράζει μόνο τις εγγενείς αντιφάσεις που κατοικοεδρεύουν στον ουμανιστικό Διαφωτισμό, αλλά επίσης παρουσιάζεται κατά κάποιον τρόπο να μην αποκλείει ενδεχόμενες μελλοντικές παλιωνδιές στην πορεία προς τη χειραφέτηση του υποκειμένου.

Στο θέμα αυτό θα πρέπει να παράσχουμε περισσότερες διευκρινίσεις. Παρά την καθολικότητα της ψήφου, παρά την εμφάνιση και διαπραγμάτευση σωρείας κοινωνικών αιτημάτων μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδίως διαμέσου της σοσιαλδημοκρατίας, εντούτοις ο χειρότερος

11. Για το ζήτημα της κυκλικότητας του χρόνου και κυρίως όσον αφορά τον κύκλο της ανθρώπινης δραστηριότητας που αποβλέπει στην ανάπτυξη της αυτονομίας του άλλου ή των άλλων, βλ., ενδεικτικά, Καστοριάδης Κορηνίλιος, 1984, *Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα*, β' έκδοση, Αθήνα, εκδόσεις Ύψιλον, σσ. 94-97 και 109-113.

εφιάλτης του ρατσισμού και των ξενόφοβων εξτρεμιστικών κομμάτων και κινήματων δεν εξαλείφθηκε. Αντιθέτως, βρόντηξε σθεναρά τημισά-νοιχτη θύρα του ασυνειδήτου ικανής μερίδας Ευρωπαίων πολιτών. Η ιστορία δείχνει να χειρονομεί αδιάσπαστα σε βάρος της υπερβασιακής υποκειμενικότητας, καταργώντας, έστω και εν τινι μέτρω, τη γραμμική αντίληψη, που επιμένει να ενατενίζει τον άνθρωπο αποκλειστικά στη βάση μιας ηθικοκεντρικής συνιστώσας. Πώς αλλιώς θα μπορούσαμε άλλωστε να ερμηνεύσουμε την όψιμη αναβίωση των αντιδιαφομιστικών ιδεολογημάτων από τη δεκαετία του 1980 και εντεύθεν και με δεδομένο ότι τα ίχνη της ναζιστικής θηριωδίας είναι εισέτι νωπά;

Το κλασικό παράδειγμα που αναστρέφει την ολοκλήρωση του ανθρώπου, ως πραγματικής έννοιας, και κατά συνέπεια της Νεωτερικότητας, μας το παρέχει η εξτρεμιστική δεξιά με τις ποικιλόμορφες αναλαμβάνές της στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο. Ο οντολογικός τριγμός, που λαμβάνει χώρα στην ιστορική ανάβαση προς την ολοκλήρωση της Νεωτερικότητας, αποτυπώνεται, μεταξύ των άλλων, στην εφεκτική προσπάθεια της επιστήμης να κατανοήσει και εν τέλει να αναμετρηθεί με το φαινόμενο της νέας ρατσιστικής έξαρσης. Στην αρχή, η αντρονική κοινωνιολογία συνέλαβε την εξτρεμιστική δεξιά κοινωνιοψυχολογικά, ως απλό εξαγόμενο της εγωκεντρικής και αυταρχικής προσωπικότητας. Πιο σύνθετες αναλύσεις την κατέγραψαν κοινωνιοδομικά: οι «χαμένοι» της εκσυγχρονιστικής πορείας της Νεωτερικότητας συνιστούσαν πλέον την πρόσφορη μαγιά του νεοφασισμού. Τέλος, ακόμη πιο ρεαλιστικές εκτιμήσεις, όπως εκείνες των θεωρητικών της ανομίας, κατέληξαν να θεωρούν την εξτρεμιστική δεξιά ως φυσιολογική παθολογία των βιομηχανικών κοινωνιών της δύσης.

Συνεπώς, δεν μπορεί να απαντηθεί μονοδιάστατα το ερώτημα γιατί, π.χ., απέσπασε το Front National στις προεδρικές εκλογές του 1995 το αξιόλογο ποσοστό του 15% των Γάλλων πολιτών ή γιατί η Movimento Sociale Italiano κατόρθωσε να κατακτήσει στις εθνικές εκλογές του 1996 τις καρδιές του 15,7% των Ιταλών ψηφοφόρων. Μόνον οι κοινωνικο-πολιτικές ιδιαιτερότητες ή τα τοπικά προβλήματα δεν αρκούν ως εξηγήσεις για την προσπάθεια μιας πολύπλευρης ανάλυσης του νεορατσισμού, ιδιαίτερος εφόσον αναλογισθούμε ότι ανάλογες κινήσεις πολιτών αποκτούν δυναμική και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Γερμανία, Αυστρία, Δανία κ.λπ.).

Αντίθετα, η φασιστική ρατσιστική ιδεολογία θα πρέπει μάλλον να συσχετισθεί με έναν κάποιο βαθμό αποτυχίας της Νεωτερικότητας να επιβληθεί ως αυτονόητο και επαρκές πολιτικό πρόσταγμα στις βιομηχανικές

κοινωνίες. Αντανακλά την απογοήτευση ή και τον κορεσμό ομάδων πολιτών απέναντι στη συγκεκριμένη συνάρθρωση του πολιτικού στο πλαίσιο της υπερανάπτυξης της τεχνολογίας και του εργαλειακού λόγου. Ο Δ. Χαραλάμπης έχει απόλυτα δίκαιο όταν επισημαίνει ότι το φορμαλιστικό περιεχόμενο της δημοκρατίας συνιστά τη λειτουργική προϋπόθεση και την αφετηριακή βάση για τη σύνθεση της κοινωνίας των πολιτών σύμφωνα με τις αρχές της πολιτικής ισότητας, της ατομικής ελευθερίας και της αδελφότητας. Φαίνεται, όμως, ότι το τυπικό περιεχόμενο της Δημοκρατίας δεν άντεξε από μόνο του να αναπληρώσει κατά τρόπο υπερβασιακό το χαοτικό ασύνειδο και το φαντασιακό έκαστον ανθρώπου, φορέα των παραπάνω αρχών και αντίστοιχων δικαιωμάτων.

Η Νεωτερικότητα οφείλει λοιπόν να ενδιαφερθεί αμεσότερα για την πορεία της κοινωνικοποίησης του υποκειμένου. Η απόρρητη φαντασιακή σχέση του ανθρώπου με το κοινωνικό περιβάλλον του, όσο και αν είναι εκ των πραγμάτων δυσανιχνεύσιμη, δεν μπορεί παρά να αποτελεί σημείο αναφοράς για το ουμανιστικό ιδεώδες. Ο μορφολογικός φορμαλισμός της Δημοκρατίας τότε μόνο αποκτά μian εσωτερικότητα και ένα πεδίο δράσης, που αναγνωρίζει τις βιοτικές ανάγκες και εκδηλώσεις του πολίτη, όταν εξαρτά την επιτυχία των στόχων του από τη συγκρότηση μιας διαρκώς επιδιώξιμης περιοχής υποκειμενικής ελευθερίας. Σε αντίθετη περίπτωση, ο τυπικός χαρακτήρας της ισονομίας και των πολιτικών δικαιωμάτων διαστρέφεται με κίνδυνο να γίνει αποπνικτικός για σημαντικά τμήματα του κοινωνικού συνόλου. Η παρατήρηση αυτή δεν απαξιώνει τη χρησιμότητα του γενικευτικού-φορμαλιστικού περιεχομένου της δημοκρατίας ούτε υποκρύπτει πρόθεση να σχετικοποιήσει τα συμπεράσματα σε βάρος του κανονιστικού περιεχομένου της Νεωτερικότητας. Εκφράζει απλά την αγωνία του γράφοντος για την επιτυχία απόληξη του διαφωτιστικού εγχειρήματος, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μόνον διαμέσου της ουσιαστικής ενδυνάμωσης των συγκροτησιακών αρχών του ορθού Λόγου.

3. Το τρίτο ζήτημα, που προσφέρει γόνιμες προοπτικές διαλόγου, αφορά την πραγμάτευση του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβερνήσεως. Ο Δ. Χαραλάμπης διατυπώνει, όπως ήδη αναφέραμε, την κατ' αρχήν προτίμησή του στην έμμεση Δημοκρατία, διότι μόνο εντός της δύναται το πολιτικό στοιχείο να επιτύχει τη σχετική αυτονομήσή του από τα ποικιλώνυμα και ετερόκλητα συμφέροντα των αντιπροσωπευμένων. Συνακόλουθα, μόνο στο πλαίσιο της τυπικής Δημοκρατίας υφίστανται οι πραγματολογικές προϋποθέσεις για το συγκερασμό και για

την εξισορρόπηση αυτών των ενίοτε αντιτιθέμενων μεταξύ τους συμφερόντων. Ενώ, αντίθετα, η άμεση Δημοκρατία καταλείπει έναν απεριόριστο και γι' αυτό απροσδιόριστο ορίζοντα διαπλοκής και εξάρτησης του πολιτικού από τις θεμιτές ή αθέμιτες επιδιώξεις των ισχυρών και των ολίγων. Η αδιαφάνεια που λανθάνει στις συμπαραδηλώσεις της άμεσης Δημοκρατίας έχει ως αποτέλεσμα την υπέρβαση ή και την κατάχρηση της εκτελεστικής εξουσίας κατά την άσκηση της, σε βάρος των υπολοίπων ατόμων του κοινωνικού ιστού.

Η αντιπροσωπευτική αρχή ταυτίστηκε πράγματι με το κανονιστικό περιεχόμενο της νεωτερικής κουλτούρας, όχι μόνο διότι αντικειμενικοποίησε την πολιτική ως διαδικασία, αλλά διότι ταυτόχρονα προβλήθηκε ως ο ενοποιητικός κρίκος που θα απελευθέρωνε το γινώσκον υποκείμενο από τα δεσμά της θεοκρατικής εποχής. Με τον τρόπο αυτόν, η μορφολογία της Δημοκρατίας συγχρωτίστηκε ως κατ' εξοχήν ηθικό αξίωμα με την υποκειμενική ελευθερία των ατόμων.

Μολοντούτο, η θεμελιακή σχέση του περιεχομένου της δημοκρατικής αρχής δημιουργείται, όταν η Νεωτερικότητα διακόπτει ανεπιστρεπτί τους δεσμούς της με το μαγικό στοιχείο της φύσης, στην εμμενή προσπάθειά της να αντικαταστήσει την ουσιοκρατική κυριαρχία του Λόγου της μεταφυσικής παράδοσης με αυτήν του ορθού Λόγου. Ο ορθός Λόγος λαμβάνει έτσι τη μορφή της απόλυτης αυτοσυνείδησης και εφεξής διαχειρίζεται μόνος του τα στοιχεία που τον θεμελιώνουν. Η ενότητά του είναι πια μόνο τυπική,¹² γι' αυτό και η Δημοκρατία ως πολιτική εκπροσώπησή του αποκατά εκ των ενόντων ένα παραπλήσιο φορμαλιστικό σχήμα και μορφή.

Η αφετηρία αυτής της μετατόπισης ανιχνεύεται στην καντιανή φιλοσοφία, που διέσπασε την κουλτούρα της Νεωτερικότητας σε επιστήμη, ηθική και τέχνη.¹³ Η εγγενής διαφοροποίηση του πολιτιστικού μοντερνισμού σε αξιακές σφαίρες εξανάγκασε την επιστημονική εργασία να αποφύγει τις απαντήσεις σε αρχετυπικά ερωτήματα, όπως «ποιος είναι ο δρόμος για το αληθινό ον», ή «για τον αληθινό θεό», ή «για την αληθινή ευτυχία» κ.ο.κ.. Ο Weber ήταν αυτός που πιστοποίησε με κατηγορηματικό τρόπο τη διαχωριστική παρακαταθήκη της καντιανής παράδοσης. Το επιστημολογικό ζητούμενο δεν είναι η παραμυθητική

---

12. Βλ., σχετικά, Jürgen Habermas, 1993, *Ο φιλοσοφικός λόγος της Νεωτερικότητας* (ελλ. μτφρ), εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 35.

13. Βλ. τις παρατηρήσεις του Richard Rorty, 1989, *Habermas και Lyotard για τη μεταμοντερνικότητα* (ελλ. μτφρ), περιοδικό *Λεβιάθαν*, τεύχος 3, Αθήνα, σ. 65 κ.ε..

αναζήτηση του τι οφείλουμε να πράξουμε ή πώς οφείλουμε να ζούμε, αλλά η προσπάθεια της ερμηνευτικής κατανόησης του πραγματικά σπουδαίου, υπό την ειδική έννοια ότι αξίζει να μάθουμε κάτι περισσότερο γι' αυτό.¹⁴

Η αναφορά μου στο φιλοσοφικό υπόβαθρο της Νεωτερικότητας ήταν επιβεβλημένη, διότι το ζήτημα των τυπολογικών χαρακτηριστικών της Δημοκρατίας συνδέεται άμεσα με την αρχή της υποκειμενικότητας. Η αρχή όμως αυτή εκφράζει με τη σειρά της, από πολιτική άποψη, την ανθρωπολογική σταθερά ότι ο καθένας οφείλει να επιδιώκει τους σκοπούς της ατομικής ευημερίας του, εφόσον βέβαια εναρμονίζεται ταυτόχρονα με την ευημερία όλων των υπολοίπων. Έτσι, μόνον η Δημοκρατία διατηρεί ένα ουσιαστικό περιεχόμενο, που αφενός υπενθυμίζει τη λειτουργική σπουδαιότητά της ως πολιτεύματος, αφετέρου τονίζει την ανάγκη της εμβαθύνσεώς της σε επίπεδο θεσμών.

Η έμμεση Δημοκρατία οφείλει συνεπώς να δηλώνει παρούσα στη φαντασιακή σύνδεση του κάθε αντιπροσωπευμένου με το ιστορικό πρόβλημα και με τη διαδικασία συγκρότησης ενός σύμπαντος σημασιών. Θεωρώ, λοιπόν, ότι, για να παραμείνει ανοιχτή η θύρα στην παραγωγική και στη δημιουργική φαντασία, απαιτείται μια αμεσότερη, πιο σωματοποιημένη συμμετοχή του πολίτη στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού συστήματος. Το κυρίαρχο ζητούμενο δεν είναι μόνον η επιλογή της έμμεσης αντί της άμεσης μορφής της Δημοκρατίας, αλλά και τα ένδοθεν στοιχεία αυτής της επιλογής. Με βάση το στρατηγικό πλεονέκτημα των κατακτήσεων της αστικής Δημοκρατίας, θα πρέπει να ενδυναμωθούν οι επικοινωνιακές διαμεσολαβήσεις μεταξύ πολίτη και κρατικής εξουσίας, ούτως ώστε το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο να κερδίσει όχι μόνον κοινωνικο-πολιτικά ερείσματα, αλλά και τα ευρύτερα, συμβολικά-φαντασιακά.

Η παραδοσιακή μορφή της τυπικής αντιπροσωπευτικής αναπαράστασης προβάλλει ένα νομιμοποιημένο πεδίο εξουσίας, εντός του οποίου το κοινωνικό κράτος μπορεί και πρέπει να σχεδιάσει τη διαρκή συνεννόησή του με τους πολίτες του. Η συνεννόηση αυτή θα μπορούσε να εμπλουτισθεί πρωτίτως «από τα πάνω» διαμέσου της θεσμικής ελαστικότητας: η ενεργοποίηση, λ.χ., δημοψηφισμάτων γενικού ή και τοπικού χαρακτήρα ή περιεχομένου ασφαλώς θα εκτόνωνε την κρίση σε ζητήματα τρέχουσας επικαιρότητας, αλλά με ιδιαίτερη σημασία για τη

---

14. Max Weber, 1989, *Η επιστήμη ως επάγγελμα* (ελλ. μτφρ), Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, σ. 112-113.

ζωή των πολιτών. Επίσης, η επικράτηση της συναινεσιακής λογικής σε ρυθμιστικές περιοχές διάδρασης (πανεπιστήμιο, κοινοβούλιο, εξωτερική πολιτική κ.λπ.) ενδεχομένως θα υπεδείκνυε το πιο ανθρώπινο πρόσωπο των θεσμών, ενώ θα έδινε ευκαιρία σε ολοένα περισσότερους να συμμετάσχουν αποφασιστικά σ' αυτούς.

Αυτό που τελικά προβάλλει ως αναγκαίο στη σχέση του υποκειμένου με το κοινοβουλευτικό πολίτευμα είναι η κατασκευή ενός συνδέσμου μεταξύ πολιτικής και αισθητικής. Ακόμη και οι μικρές σε κλίμακα ατομικές μάχες, που καθημερινά δίνει το υποκείμενο, ως πολιτικός συμμετοχός στη Δημοκρατία, θα πρέπει να συντρέχουν και να μην αγνοούν το συνάνθρωπο και να εντάσσονται στο προδικαστικό πλαίσιο μιας υπερβασιακής σύνθεσης που διαρκώς επιζητεί το συνανήκειν. Το φορμαλιστικό-νομικιστικό περιεχόμενο της Δημοκρατίας θα διεκδικήσει δάφνες οικουμενικής ισχύος, μόνον όταν δημιουργήσει υποστηρικτικά σημαίνοντα για την επικοινωνιακή ανταλλαγή μεταξύ όλων των πολιτών και όταν τελικώς κατορθώσει να πείσει ότι προσφέρει ευρύχωρες διεξόδους στις κατά καιρούς ηφαιστειακές εκρήξεις του ριζικού φαντασιακού. Όταν, δηλαδή, θα βοηθήσει το υποκείμενο στην πορεία της εναρμονισμένης κοινωνικοποίησής του, δίχως να το εκτρέπει στην ψυχοπαθολογία των αντινεωτερικών ιδεολογιών ή εσχολογιών.

Ο Δ. Χαραλάμπης επέτυχε να θέσει υπόψη μας στη μελέτη του την πολυπλοκότητα και τις πολύμορφες εκφάνσεις του σύγχρονου προβληματισμού γύρω από τη Δημοκρατία και την παγκοσμιοποίηση, ως φενακισμένης τάσης του εγχειρήματος της Νεωτερικότητας. Συγχρόνως, κατέθεσε σοβαρές και αξιόπιστες προτάσεις και λύσεις, επιζητώντας το διάλογο και την προσωπική συμβολή των αναγνωστών του. Το γεγονός αυτό καταγράφει τη σημαντικότητα της προσπάθειάς του και προτρέπει τους ομότεχούς του σε κινήσεις με ανάλογο βάθος και ποιότητα περιεχομένου.

